

MISIR'DAKİ EYYUBİ DEVİRİ MİMARİ ESERLERİ :
MEDRESELER VE HANKAH/ZAVİYELER
ARCHITECTURAL WORKS OF THE AYYUBID PERIOD IN
EGYPT :
MADRASAS AND KHANQAH/ZAVIYAS

Yrd. Doç. Dr. Ahmet Ali BAYHAN*

ÖZET

Mısır'da kurulan ve İslam dünyasında çok geniş bir coğrafyada hüküm süren Eyyubiler, sanatta ve kültürde önemli eserler vermişlerdir. Bunların en dikkat çeken örnekleri medreseler ve hankah/zaviyelerdi. Tarihi kaynakların rivayetine göre Eyyubiler devrinde Kahire ve Fustad'da dört Sünni mezhep için yapılan medreselerin sayısı 25'i bulmuştur. Ancak bu medreselerden sadece üçü, kısmen günümüze gelebilmiştir. el-Sâdâtü'l-Sa`âlebe Medresesi (613 H./1216 M.), Kamiliye Medresesi (622 H./1225 M.) ve Necmeddin Salih Eyyub Medresesi (639-41 H./1241-42 M.)'dir. Bu medreselerin en önemli özelliği, Suriye bölgesine egemen olan Zengiler aracılığıyla Büyük Selçukluların dört eyvanlı medrese mimarisini Mısır'a nakletmeleridir.

Anahtar Kelimeler : Medrese, Hankah, Zaviye, Eyvan, Sünni İslam İnancı.

ABSTRACT

Ayyubids established in Egypt and ruled in very large area of the Islamic world, produced important works in the field of art and culture. The most remarkable examples of these were madrasas and khanqah/zaviyes. According to historical sources, the number of madrasas which were built for education of four Sunnite doctrine reached 25 in Cairo and Fustad. But only three of these madrasas partly came this day. These are Madrasa of el-Sâdâtü'l-Sa`âlebe (613 A.H./1216 A.D.), Madrasa of Kamiliye (622 A.H./1225 A.D.) and Madrasa of Necmeddin Salih Eyyub (639-41 A.H./1241-42 A.D.). The most important property of these madrasas is to transfer the madrasa architecture with four iwans to Egypt by means of Zengids ruled in Syria.

Key Words : Madrasa, Khanqah, Zaviya, Iwan, Sunnite Islamic Belief.

Eyyubilerin tarih sahnesine çıkışları Nureddin Zengi'nin himayesindeyken, 1164-1169 yılları arasında Mısır'a yapılan seferlere rastlar. Eyyubi Devleti'nin kurucusu Selahaddin-i Eyyubi, Haçlı saldırılarına karşı Fatımilere yardım için

Nureddin Mahmut'un gönderdiği Şirküh komutasındaki orduda yer alarak Mısır'a geldi (8 Ocak 1169). Neticede Şirküh Fatımilere vezir tayin edildi. O ölünce yerine Selahaddin-i Eyyubi vezir oldu. Kısa zamanda Fatımi Devleti'nin izlerini ortadan kaldıran (1171) Selahaddin-i Eyyubi, Nureddin Mahmut'un ölümünün ardından (1174) Abbasi Halifesinin hukuki hakimiyetini tanıyarak Devletin bağımsızlığını ilan etti. Bu arada Selahaddin'in ağabeyi Turanşah Yemen'i (1174), Karakuş komutasındaki ordu da Libya'nın büyük bir kısmını (1173) ele geçirdiler. Ancak Selahaddin'in adı, aslında Haçlı seferlerine ve Şii'lere karşı verdiği mücadelelerle İslam dünyasında şöhret buldu. 1187'de Haçlıların elindeki Kudüs'ü geri aldı. Selahaddin-i Eyyubi 4 Mart 1193'te Şam'da öldüğü zaman Mısır, Libya, Hicaz, Yemen, Filistin, Şam, Malatya ve Ahlat'a kadar Doğu ve Güneydoğu Anadolu, Hemedan'a kadar Irak'ta adına hutbe okunuyordu. Bu sebeple de İslam dünyasında oldukça geniş bir alanda Eyyubiler, söz sahibi olmuşlardır.¹ Mısır kolu (1171-1250), Dımaşk kolu (1186-1260), Halep kolu (1183-1260), Meyyafarikin, Cebel ve Sincar kolu (Diyarbakir) (1185-1260), Hısn-ı Keyfa ve Amid kolu (1232-1462) ile Yemen kolu (1174-1229) olmak üzere altı kol halinde farklı tarihlere kadar çok çeşitli bölgelerde hüküm süren Eyyubiler, Mısır'da İslam sanatları açısından büyük önem taşıyan mimari eserler meydana getirmişlerdir.

Genel olarak Eyyubi sanatı, İslam sanatının önemli gelişmeler kat ettiği ve yeni yapı tiplerinin ortaya çıktığı bir dönemde muhteşem bir merhale olmuştur, özellikle Mısır'da sanatsal geleneklerin temelini oluşturmuştur.² Eyyubiler zamanında Mısır'da inşa edilen eserlerde, Zengiler vasıtasıyla Büyük Selçukluların mimari anlayışı devam ettirilmiştir.³ Bu sebeple Mısır'daki İslam sanatı için Eyyubiler dönemi tam anlamıyla bir yeniden doğuşu temsil eder, daha sonra bölgeye hakim olan Memluklar zamanındaki imar ve sanat faaliyetleriyle birlikte Mısır'daki Eyyubi öncesi Fatımi ve Tolunoğulları hariç diğer Arap soylu devletlerin sanat anlayışlarından farklı, tamamen Türk sanat geleneklerinin takipçisi bir sanatın ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.⁴ Aynı zamanda Fatımilerin Şii mezhebine karşılık Şafii ve Hanefi mezhepleri başta olmak üzere

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü 25240 ERZURUM

¹ Tarihçe için bkz. R. Şeşen; Selahaddin Devrinde Eyyubiler Devleti, İstanbul, 1983; a.mlf., Selahaddin Eyyubi ve Devlet, İstanbul, 1987; a.mlf., "Hittin'de Selahaddin'in Ordusu", T.T.K. BELLETEN, LJV/209, Ankara, 1990, s. 427-434; a.mlf., "Eyyubiler", DİA, XII, İstanbul, 1995, s. 20-31; C. H. Becker; "Eyyubiler", İ.A., IV, İstanbul, 1997, s. 424-429; Ş. Beysanoğlu; Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi, Ankara, 1996, s. 352-361; Türk Dünyası Kültür Atlası, I, İstanbul, 1997, s. 154-159.

² A. E. Beksaç; "Eyyubiler-Sanat", DİA, XII, İstanbul, 1995, s. 31.

³ O. Aslanapa; Türk Sanatı. İstanbul, 1984, s. 92.

⁴ A. E. Beksaç; a.g.m., s. 31.

dört Sünni mezhebe uygun İslam inancı da bu devirde Mısır'da güçlenmiştir, bu durum çok sayıda medresenin ortaya çıkmasına da vesile olmuştur.

Türk sanatında Karahanlı⁵ ve Gazneliler⁶ dönemlerinde ilk olarak ortaya çıkan ve Büyük Selçuklular⁷ zamanında (XI. Yüzyıl) da devletin resmi eğitim kurumları olarak gelişen medreselerin Mısır'daki ilk örnekleri Fatımiler devrinde verilmiştir.⁸ Fatımilerin son zamanlarında, İskenderiye'de kurulan iki medreseden sonra Kahire'de el-Medresetü'l-‘Ûlâ (el-Medresetü'l-‘Avfiyye) (532 H./1138 M.), el-Medresetü's-Sâniye (el-Medresetü's-Selefiyye veya el-Medresetü'l-Hâfiziye) (546 H./1151 M.) inşa edilmiştir.⁹ Selahaddin-i Eyyubi Fatımi Halifesi ‘Adıd Li-Dîni'l-lah'ın veziriyken Şii mezhebiyle mücadele etmek için iki medrese yaptırmıştır. Nâsiriye Medresesi (566 H./1170 M.) ve Kamhiyye Medresesi (566 H./ 1170 M.) adını taşıyan bu eğitim kurumlarından günümüze hiçbir şey kalmamıştır. Selahaddin-i Eyyubi, saltanatı ele geçirdikten sonra Mısır'da medreselerin sayısı artmıştır. Selahaddin-i Eyyubi'nin Hanefî fıkhı eğitimi için vakfettiği Suyufiye Medresesi (572 H./1176-77 M.), İmam Şafi Türbesi'nin

⁵ N. B. Nemzova 1969, 1972 kazılarında. Semerkant Şah Zinde yolunda çok önemli bir medresenin kalıntılarını bulmuştur. 966'da Tamgaç Buğra Han tarafından tuğladan yaptırılmış olan medrese. oyma stuko süslemelerle kaplanmıştır. Burada henüz küçük eyvanlarla 45 X 55 metrelik bir avlu ve iki köşe kubbesinden ibaret bir plan ortaya çıkmıştır. Böylece eyvanlı medreselerin ilk örneğinin Karahanlı mimarisinde gerçekleştirildiği anlaşılmış, dört koldan tonozlarla çevrili küçük kubbeli giriş de ayrı bir yenilik olmuştur. O. Aslanapa; Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri, Ankara, 1996, s. 209.

⁶ Gaznelilerde ilk medreseler XI. yüzyılın başlarında Gazne'de ortaya çıkmıştır. Sultan Mahmut zamanında Beyhakiye, Saïdiye, Ebu Saad el-Astrabadi ve Ebu İshak el-İsfëraini olarak, dört medresenin adları bilinirse de mimari özelliklerini gösteren herhangi bir kaynak yoktur. Gazne'de Bombaci'nin araştırmalarında bulunan Pir Falizvan Mezarı kitabelerinde medrese adı geçmektedir. Sengbest'te Arslan Cazip Türbesi'ne bitişik olarak ribatla birlikte bir medrese bulunduğu ileri sürülmüştür. A. Kuran; Anadolu Medreseleri, Ankara, 1969, s. 5; M. Cezar; Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul, 1977, s. 299; O. Aslanapa; Türk Sanatı, İstanbul, 1984, s. 85-86.

⁷ Büyük Selçuklu medreseleri ile ilgili bkz. A. Kuran; Anadolu Medreseleri, Ankara, 1969, s. 5-10; M. Cezar; Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul, 1977, s. 297-305; O. Aslanapa; Türk Sanatı, İstanbul, 1984, s. 86.

⁸ Fatımiler devrinde Mısır'daki ilk eğitim kurumları camilerdi. Şii mezhebinin esaslarına uygun bir eğitim veren bu müesseselerin en ünlüsü el-Ezher Camii (970-72)'dir. H. Z. Ülken; İslam Sanatı, İstanbul, 1948, s. 112-115; S. K. Yetkin; İslam Sanatı Tarihi, Ankara, 1954, s. 90-92; a.mlf., İslam Mimarisi, Ankara, 1965, s. 70-72; a.mlf., İslam Ülkelerinde Sanat, İstanbul, 1984, s. 33-34; S. M. Muhammed; Mesacidü Mısır ve Evliyauha's-Salihun, I, Kahire, 1971, s. 165-227; D. Behrens-Abouseif; Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996, s. 58-63.

⁹ E. el-'Amrî-A. el-Tâyeş; el-'İmâretü Fî Mısır'l-İslâmiyyeti (el-Asreyn el-Fâtımî ve'l-Eyyübî), Kahire, 1996, s. 111-112.

yanında, Şafî Mezhebinin eğitime tahsis edilmiş olan Salahiye (Nasırıye) Medresesi ve Hz. Hüseyin Meşhedi yakınındaki bir medrese ile Sultan Adil devrinde Ebu Mansur İsmail tarafından İmam Şafî Türbesi'nin yakınında, Şafî Mezhebi için yaptırılan el-Sâdâtü'l-Sa'âlebe Medresesi bunlardandır.¹⁰ Tarihi kaynakların rivayetine göre Eyyubiler devrinde Kahire ve Fustad'da dört Sünnî mezhep için yapılan medreselerin sayısı 25'i bulmuştur.¹¹ Ancak bu medreselerden sadece üçü, kısmen günümüze gelebilmiştir. el-Sâdâtü'l-Sa'âlebe Medresesi (613 H./1216 M.), Kamiliye Medresesi (622 H./1225 M.) ve Necmeddin Salih Eyyub Medresesi (639-41 H./1241-42 M.)'dir. Bu medreselerin en önemli özelliği, Suriye bölgesine egemen olan Zengiler aracılığıyla Büyük Selçukluların dört eyvanlı medrese mimarisini Mısır'a nakletmeleridir.¹² Diğer taraftan Eyyubiler devrinde Mısır'da ilk hankahlar/zaviyeler de inşa edilmeye başlanmıştır. Bunlardan Sa'îdü's-Sü'adâ (Salahiye) Hankahı, Mısır'da bu tip yapıların ilk örneğidir.¹³

el-Sâdâtü'l-Sa'âlebe Medresesi, Kahire Kalesi'nin güneyindeki İmam Şafî Mezarlığı'nda, İmam Şafî Türbesi'nin arka tarafında, Seydi Ukbe Caddesi'ne bağlanan sokaklardan birinde yer almaktadır. Orijinal şekli bozulmuş bitişiğindeki türbenin kitabesinden anlaşıldığı kadarıyla medrese, Sultan Adil zamanında Haremeyn ve Hac Emiri Ebu Mansur İsmail tarafından 613 H./1216 M. tarihinde yaptırılmıştır.¹⁴

Medresenin orijinal yapısından günümüze sadece kible eyvanı gelebilmiştir (Resim: 1, Çizim: 1). İlk yapıldığında bir avlunun iki yanına yerleştirilmiş iki eyvanlı ve aralarında da talebe hücrelerinden oluşan bir mimariye sahip bulunduğu sanılmaktadır.¹⁵ Şu anda avlu ve kible eyvanı dışındaki diğer mekanlar mezarlık olarak kullanılmaktadır.

Eyvan, kible yönüne doğru dikey dikdörtgen şekilli olup, 6.34 m. genişliğinde, 9.98 m. derinliğinde ve 9 m. yüksekliğindedir. Üzeri sivri beşik tonozla örtülü olan eyvanın kible duvarının ortasında, 2.38 m. genişliğinde ve 5.35 m. yüksekliğinde bir mihrap nişi bulunmaktadır (Resim: 2). Gemi tekne tonozu şeklinde sivri kemerli mihrabın kavsarası istiridye yivlidir, kavsaranın etrafı da

¹⁰ E. el-'Amrî-A. el-Tâyeş; a.g.e., s. 112-113.

¹¹ S. K. Yetkin; İslam Mimarisi, Ankara, 1965, s. 157; E. el-'Amrî-A. el-Tâyeş; a.g.e., s. 113.

¹² O. Aslanapa; Türk Sanatı, İstanbul, 1984, s. 96; A. A. Bayhan; "Osmanlı Eğitim Müesseselerine Kahire'den İki Örnek : Süleyman Paşa ve Sultan I. Mahmut Medreseleri", OSMANLI DÜNYASINDA BİLİM VE EĞİTİM MİLLETLERARASI KONGRESİ (İstanbul, 12-15 Nisan 1999) TEBLİĞLER, İstanbul, 2001, s. 46.

¹³ D. Behrens-Abouseif; Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996, s. 12.

¹⁴ E. el-'Amrî-A. el-Tâyeş; a.g.e., s. 114-115.

¹⁵ E. el-'Amrî-A. el-Tâyeş; a.g.e., s. 115.

kademeli mukarnaslarla hareketlendirilmiştir (Resim: 3). Eyvanın kuzeydoğu ve güneybatı kenarlarında yer alan 3.33 X 2.15 m. boyutlarındaki dikdörtgen şekilli açıklıklardan kible taraflarında birer mazgal tipi pencere ile kuzeybatı taraflarında birer kitap deposu olan küçük dikdörtgen biçimli odalara ulaşılmaktadır.¹⁶

Kamiliye Medresesi, Ortaçağ Kahire'sinin ana caddesi olan Mu'iz Li-Dîni'l-lah Caddesi'nde, Nahhasin bölgesinde, bulunmaktadır. Selahaddin-i Eyyubi'nin yeğeni Melik Kamil tarafından 622 H./1225 M. senesinde medrese olarak inşa ettirilmiştir.¹⁷ 1166 H./1752 M. tarihinde Emir Hasan Şa'ravi Kethüda, medresenin büyük bir kısmını yıktırarak yerine bugünkü binayı yaptırmıştır.¹⁸ İlk yapıldığında medrese, karşılıklı yerleştirilmiş iki eyvan ile onların arasındaki bir avludan ibaretti. Ayrıca medresenin dört köşesinde fakihler ve müderrisler için salonlar ile avlunun yanlarında talebeler için odalar mevcuttu. Bunlar iki katlıydı. Alt katta sütunlar üzerine oturan kemerlerden müteşekkil revaklarla avluya açılmaktaydı.¹⁹ Günümüze eski yapıdan kuzeybatı eyvan ile güneydoğu eyvanın güneybatı kenarından bir bölüm ulaşabilmiştir (Çizim: 2, Resim: 4).

Kuzeybatı eyvanı, kare plana sahiptir. Derinliği 10.35 m, açıklığı 9.56 m, kemer yüksekliği 6 metredir. İçindeki hücrenin derinliği 3.75 metredir. Eyvan sivri tonozla örtülmüştür. Fakat içindeki hücrenin üst örtüsü, eyvan tonozuna kadar uzanan duvarlar üzerine oturan düz tavandan ibarettir. Hücrenin kuzeydoğu ve güneybatı kenarlarında birer 1.30 m genişliğinde kemerli açıklık yer almaktadır. Eyvanın iki yan duvarında da birer tane 2.14 m genişliğinde açıklık mevcuttu, ancak şu anda kapatılmış durumdadır. Eyvan duvarları tonoz başlangıcına kadar büyük taşlardan örülmüştür. Her birinin yüksekliği 44 cm.dir. Bitişikteki hücre ve eyvan tonozu tuğladan yapılmıştır.

Medresenin ortasında 15.44x19.90 m ölçülerinde bir avlu yer almaktadır. Onun büyük bir bölümünü Hasan Kethüda tarafından yaptırılmış olan abdesthane

¹⁶ E. el-'Amrî-A. el-Tâyeş; a.g.e., s. 116-117.

¹⁷ Fihrisu'l-Âsârî'l-İslâmiyyeti Bi-Medineti'l-Kâhirati, 1951, s. 8; S. K. Yetkin; İslam Sanatı Tarihi, Ankara, 1954, s. 182; a.m.f., İslam Mimarisi, Ankara, 1965, s. 157; S. M. Muhammed; a.g.e., II, Kahire, 1976, s. 205; A. P. Mübarek; el-Hitatu't-Tevfikıyyeti'l-Cedideti li-Mısra'l-Kahireti, V-VI, Kahire, 1986-1987, s. 201, 36; E. el-'Amrî-A. el-Tâyeş; a.g.e., s. 118. Ancak Williams inşa tarihini 1229 M. olarak vermektedir. Bkz. C. Williams; Islamic Monuments in Cairo, Cairo, 1985.

¹⁸ Fihrisu'l-Âsârî'l-İslâmiyyeti Bi-Medineti'l-Kâhirati, 1951, s. 7; S. M. Muhammed; a.g.e., II, Kahire, 1976, s. 206; E. el-'Amrî-A. el-Tâyeş; a.g.e., s. 119-120; A. A. Bayhan; Mısır'da Osmanlı Devri Mimarisi (Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, 1997), s. 388.

¹⁹ K. Haydar; el-'Imâratü'l-'Arabıyyeti'l-İslâmiyyeti, Beyrut, 1995, s. 112-113; E. el-'Amrî-A. el-Tâyeş; a.g.e., s. 120-122; A. A. Bayhan; a.g.e., s. 388.

işgal etmektedir. Şu anda medresenin kuzey cihetinde Sultan İnal Hamamı bulunmaktadır. Avlunun üzeri açıktır.

Güneydoğu eyvanı, Hasan Kethüda tarafından mescide çevrilmiştir. Mescit dört sütun tarafından taşınan tavana sahiptir, kible duvarında da bir mihrap vardır. Mu'iz li-Dîni'l-lâh Caddesi'ne bakan ahşap şebekeleriyle dikkat çekmektedir (Resim: 5).

Salihîye Medreseleri, Kahire'de Nahhasin Bölgesi'nde, Mu'iz li-Dîni'l-lâh Caddesi'nde Fatımiler devrindeki Büyük Doğu Sarayı (el-Kasru'l-Kebiru'ş-Şarki)'nin bulunduğu yerde kurulmuştur. Ana girişinin üzerinde iki adet yapım kitabesi mevcuttur²⁰ (Resim: 6). Bunlardan birincisi, yatay kuşak halinde düzenlenmiştir.

بسم الله الرحمن الرحيم امر بانشاء هذه المدارس المباركة مولانا السلطان الاعظم الملك الصالح
سلطان الاسلام و المسلمين نجم الدنيا و الدين ايوب بن الملك الكامل ناصر الدين ابي المعالي بن محمد بن ابي
بكر بن ايوب في سنة احدى و اربعين و ستمائة

Türkçesi :

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla

Bu kutlu medreselerin yapımını Eyyub oğlu Ebu Bekir oğlu Muhammed oğlu Melik Kamil Ebu'l-Me'ali – Dinin yardımcısı- oğlu Efendimiz, Büyük Sultan, İslam ve Müslümanların Sultanı, Hükümdar Salih Necmü'd-Dünya ve'd-Din Eyyub 641 H./1243-44 M. senesinde emir etti.

İkinci kitabe, ise kapının üzerinde mukarnas dizileriyle kademelendirilmiş bir sivri kemerin içerisinde yedi satır olarak tertip edilmiştir (Resim: 6).

بسم الله الرحمن الرحيم امر بانشاء هذه المدارس المباركة مولانا السلطان الاعظم الملك الصالح نجم
الدنيا و الدين ابي الفتح ايوب خليل امير المؤمنين اعز الله نصره في سنة احدى و اربعين و ستمائة

Türkçesi :

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla

Bu kutlu medreselerin yapımını Efendimiz, Büyük Sultan, Müminlerin Emiri, Hükümdar Salih Necmü'd-Dünya ve'd-Din Ebu'l-Feth Eyyub – Allah yardımını aziz kılsın- 641 H./1243-44 M. senesinde emir etti.

Bu kitabelere göre Salihîye Medreseleri, son Eyyubi sultanı Salih Necmeddin Eyyub b. Melik Kamil tarafından 641 H./1243-44 M. tarihinde yaptırılmıştır.²¹

Diğer taraftan Salihîye Medreseleri, Şafii, Hanefi, Maliki ve Hambeli olmak

²⁰ Kitabeler için bkz. E. el-'Amrî-A. el-Tâyeş; a.g.e., s. 129.

²¹ K. A. C. Creswell; The Muslim Architecture of Egypt, II, Oxford, 1952-60, s. 94 v.d.; H. Z. Ülken; a.g.e., s. 133-134; E. el-'Amrî-A. el-Tâyeş; a.g.e., s. 129; D. Behrens-Abouseif; a.g.e., s. 87.

üzere dört İslam mezhebinin eğitimi için yapılmış Mısır'daki ilk eğitim kurumu olması açısından büyük önem taşımaktadır.²²

Taç kapı ve giriş cephesi, orijinal yapıdan günümüze gelebilen en önemli bölümlerdir. Yüksekliği 4 m., genişliği de 2.75 m. olan taç kapının demir kapı kanatlarıyla örtülü olduğu rivayet edilmektedir.²³ Taç kapı aynı zamanda üzerinde yükselen minarenin de kaidesidir. Salihye Sokağı'ndan ulaşılan ve taç kapının üzerinde yer alan bir ahşap merdivenle çıkılan minare, kare kesitlidir. Kenar uzunluğu 5.40 m. olan kare gövdeye, kuzeybatı yönde üç adet niş yerleştirilmiştir. Bunlardan ortadaki pencere olarak düzenlenmiştir. Gövde üzerinde ahşaptan bir şeref bulunmaktadır. Sekizgen şekilli petekte, her bir kenarda sivri kemerli nişler içerisinde açıklıklara yer verilmiştir. Daha üstte mukarnas dizilerinin üzerinde dilimli miğfer şeklinde bir külah mevcuttur. Petek ve külah kısmı bir şamdanı andırdığı için bu tip minarelere "mabhara" tip denilmektedir²⁴ (Resim: 6).

Taç kapını sol tarafındaki cephe, 38 m. uzunluğunda olup, dokuz adet dikdörtgen şekilli pencere ihtiva eden nişlerle hareketlendirilmiştir (Resim:7). Kapının sağındaki cephe ise, 33.50 m. uzunluğunda olup, soldakiler gibi sekiz nişe sahiptir.

Taç kapıdan şimdi Salihye Sokağı olarak isimlendirilen giriş dehlizine ulaşılmaktadır. Medrese, orijinalde bu dehlizin iki yanına yerleştirilmiş iki bölümden oluşuyordu. Soldaki bölüm, dikdörtgen şekilli ve üzeri açık bir avlu ile onun kuzeybatı ve güneydoğu tarafına yerleştirilmiş iki eyvandan ibarettir. Avlu, 28 X 20.90 m. ölçülerinde olup, kuzeydoğu kenarında iki katlı, güneybatı kenarında ise tek katlı öğrenci hücreleri içermektedir. 14.85 m. derinliğinde ve 9.70 m. genişliğindeki güneydoğu (kible) eyvanı, Şafii Mezhebine tahsis edilmiştir, ancak bugün tamamen yıkık durumdadır. 11.70 m. derinliğinde ve 9.33 m. genişliğindeki kuzeybatı eyvanı ise, Maliki Mezhebine tahsis edilmiştir. 20.40 m. yüksekliğinde bir tonozla kapatılmış olan eyvanın kuzeybatı duvarında üç pencere mevcuttur (Çizim: 3).

Medresenin sağdaki bölümü de, tamamen yok olmuştur. Ancak bu kısmın da diğeri gibi iki eyvanlı, açık avlulu bir yapıda olduğu (Çizim: 3) ve Hanefi ile

²² S. K. Yetkin; İslam Sanatı Tarihi, Ankara, 1954, s. 182; a.mlf., İslam Mimarisi, Ankara, 1965, s. 157; D. Behrens-Abouseif; a.g.e., s. 87.

²³ Bu kapı kanatlarının 1897 yılına kadar mevcut olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. E. el-Amri-A. el-Tâyeş; a.g.e., s. 128.

²⁴ D. Behrens-Abouseif; The Minarets of Cairo, Cairo, 1985, s. 67-69; E. el-Amri-A. el-Tâyeş; a.g.e., s. 131; D. Behrens-Abouseif; Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996 s. 89.

Hambeli Mezheplerine tahsis edildikleri sanılmaktadır.²⁵

Medresenin kuzey köşesinde Necmeddin Salih Eyyub için Şeceretü'd-Dür tarafından 648 H./1250 M. tarihinde yaptırılmış olan türbe yer almaktadır (Resim: 8). Sivri kemerli nişler ve dendanlarla hareketlendirilmiş 11.35 m. yüksekliğindeki kuzeybatı cephesi ile dikkat çeken türbe, 10.90 X 10.90 m. boyutlarında kare planlı bir yapıdır (Çizim: 3). Türbe mukarnas dolgulu üç dilimli kemerli tromplarla geçilen bir kubbeyle örtülüdür.²⁶

Sa'îdü's-Sü'adâ (Salahiye) **Hankahı**, Kahire'nin Cemaliye Semti'nde yer alan eski bir konutun 569 H./1173-74 M. tarihinde Selahaddin-i Eyyubi tarafından sofiler için zaviye haline dönüştürülmesiyle ortaya çıkmıştır. Hankah 1196-97'de mimari açıdan büyük oranda elden geçirilmiş ve adına vakıflar tahsis edilmiştir.²⁷

Hankah dikdörtgen şekilli bir avlu ile onun etrafına yerleştirilmiş bölümlerden meydana gelmektedir. Bunlardan kuzeydoğudaki, eyvan şeklinde, diğerleri sütun ve kemer dizileri ihtiva etmektedir. Kuzeybatı ve güneydoğudaki bölümlerde üçer, güneybatıdaki kısımda iki kemer dizisi mevcuttur. Kuzeybatı bölümde ayrıca on altı adet talebe hücresi bulunmaktadır.²⁸

Hunûd Zaviyesi, Kahire'de Babu'l-Vezir Caddesi'nde kurulmuş olup, yaparı, yaptırarı ve tarihi kesin olarak bilinmez. Ancak araştırmacılar yapının 648 H./1250 M. tarihinde inşa edilmiş olabileceğini ifade ederler.²⁹ Eyyubiler devrinden kalan eserlerden birisi olarak değerlendirilen Hunûd Zaviyesi'nden günümüze bir minare ile ona bitişik eyvandan bazı duvar parçaları gelebilmiştir. Diğer kısımlarına yeni mekanlar ilave edilmiş ve şu anda kreş olarak kullanılmaktadır. Minarenin kare kaidesinde Necmeddin Salih Eyyub Medresesi'nin cephesindekilere benzer nişler dikkat çeker. Daha üstte sonradan restore edilmiş bir ahşap şerefe vardır. Şerefenin üzerindeki bölüm, mukarnas ve istiridye yivli kavsaraya sahip nişler içerisine yerleştirilmiş açıklıklar içeren petek ve mukarnaslarla geçilen dilimli külahıyla Necmeddin Salih Eyyub Medresesi'nin mabhara (şamdan) tip minaresine benzemektedir (Resim: 9).

Her ikisi de öğrencileri yada sofileri belirli bir mezhepte eğitmek için tasarlanan Mısır'daki Eyyubi dönemi medrese ve hankahları, geleneksel cami formundan farklı bir planda yapılmışlardır. Mutfak, hamam, tören (zikir) salonu ve

²⁵ S. M. Muhammed; a.g.e., *İl*, Kahire, 1976, s. 232-35; E. el-'Amrî-A. el-Tâyeş; a.g.e., s. 130-131.

²⁶ K. A. C. Creswell; *The Muslim Architecture of Egypt*, II, Oxford, 1952-60, s. 100 v.d.; S. M. Muhammed; a.g.e., II, Kahire, 1976, s. 236-37; D. Behrens-Abouseif; *Islamic Architecture in Cairo*, Cairo, 1996, s. 90-91; E. el-'Amrî-A. el-Tâyeş; a.g.e., s. 170-174.

²⁷ E. el-'Amrî-A. el-Tâyeş; a.g.e., s. 135.

²⁸ E. el-'Amrî-A. el-Tâyeş; a.g.e., s. 136-138.

²⁹ D. Behrens-Abouseif; *Islamic Architecture in Cairo*, Cairo, 1996, s. 13.

ahır gibi sivil mimari elemanları olan yaşam ünitelerini içermek zorunda kaldıkları için eskiden beri konut mimarisinde karşımıza çıkan eyvan da bu tür yapıların vazgeçilmez unsurlarından biri halini almıştır. Klasik medrese formunda eyvan, bir tarafı açık, üzeri de bir tonoz yada yayvan bir örtü ile kapatılmış bir mekandan ibarettir. Mısır'daki Eyyubi eserlerinde, eyvanlar tonozla örtülüdür.

Eyyubi medreselerinde kible yönüne göre dikey yerleştirilmiş bir planlama dikkat çeker. Buna göre medreselerde, dikdörtgen şekilli bir avlunun kible tarafı ile onun karşısına denk gelecek şekilde tertip edilmiş birer eyvandan müteşekkil bir düzenleme meydana getirilmiştir. Ayrıca avlunun iki yanına da öğrencilerin barınması için hücreler yerleştirilmiştir. el-Sâdâtü'l-Sa'âlebe Medresesi (613 H./1216 M.) ve Kamiliye Medresesi (622 H./1225 M.), orijinal yapıları göz önünde tutulduğunda bu tipte eserlerdir. Necmeddin Salih Eyyub Medresesi (639-41 H./1241-42 M.)'nde ise önceki medreselerde görülen plan, ikili olarak verilmiştir. Yani ortadaki bir giriş dehlizinin iki yanına, yine kible yönüne doğru dikey yerleştirilmiş iki dikdörtgen şekilli avlu ile bunun kısa kenarlarına oturtulmuş birer eyvandan ibaret bir form sergilenmiştir. Dört mezhebe göre şekillenen bir eğitim yapısı olması sebebiyle böyle bir düzenlemeye gidilmiş olmalıdır. Bu uygulama Memlûkların ilk yapılarında da karşımıza çıkmaktadır. Sultan Kalavun Kompleksi (1284-85 M.)'ndeki medresede olduğu gibi. XIII. yüzyılın sonu – XIV. yüzyılın başlarından itibaren Mısır'da bu gereksinimin bir sonucu olarak eyvanların bir avlu etrafına haçvari biçimde yerleştirilmeye başlandığı görülmektedir. Baybars el-Çeşnigir Hankahı (1307-10 M.) ile Sultan Hasan Medrese-Camii (1356-61 M.) bu formun Kahire'deki en güzel örnekleridir. Sa'îdü's-Sü'adâ (Salahiye) Hankahı (569 H./1173-74 M.) ve Humûd Zaviyesi (648 H./1250 M.)'nde de ilk yapıları dikkate alındığında, ortada bir avlu ile onun etrafında eyvan ve hücrelerden oluşan bir düzenlemeye gidildiği anlaşılmaktadır. Ancak bu eserlerde, şu anda yukarıda zikredilen planlamayı tam olarak tespit etmek mümkün olmamaktadır.

Bu mimari yapı, Mısır'daki Eyyubi dönemi medrese ve zaviye/hankahlarında Türklerde Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu zamanlarında şekillenip gelişen, avlulu ve eyvanlı eğitim-öğretim yapılarının bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Karahanlılar devrine mal edilen Tamgaç Buğra Han Medresesi (966 M.) ile Büyük Selçuklulardan kalan Rey ve Hargird Medreseleri (XI. yüzyıl) avlulu ve eyvanlı medrese tipinin Türk sanatında bilinen ilk örnekleri olarak büyük öneme sahiptirler.³⁰

Eyyubi medrese ve hankahlarından cephe özellikleri açısından

³⁰ A. Kuran; Anadolu Medreseleri, Ankara, 1969, s. 5; M. Cezar; Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul, 1977, s. 299; O. Aslanapa; Türk Sanatı, İstanbul, 1984, s. 85-86; a.mlf.; Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri, Ankara, 1996, s. 209.

değerlendirilebilecek tek yapı, Necmeddin Salih Eyyub Medresesi (639-41 H./1241-42 M.)'dir. İstiridye yivli ve mukarnaslı nişlerle hareketlendirilmiş olan taç kapının iki yanında uzanan cephede sivri kemerli nişler dikkat çekmektedir. Bu şekilde cephelerin hareketlendirilmesi, Mısır'da İslami dönemde Fatımiler devri yapılarında ilk defa ortaya çıkar. el-Akmer Camii (1125 M.)'nin giriş cephesi ile Salih Talayi' Camii (1160 M.)'nin cephelerinde istiridye yivli kavsaraya sahip veya yüzeysel sivri kemerli nişlerle hareketlilik sağlanmıştır.³¹ Hareketli cephe anlayışı daha sonra Memluklu yapılarında da devam edecektir.

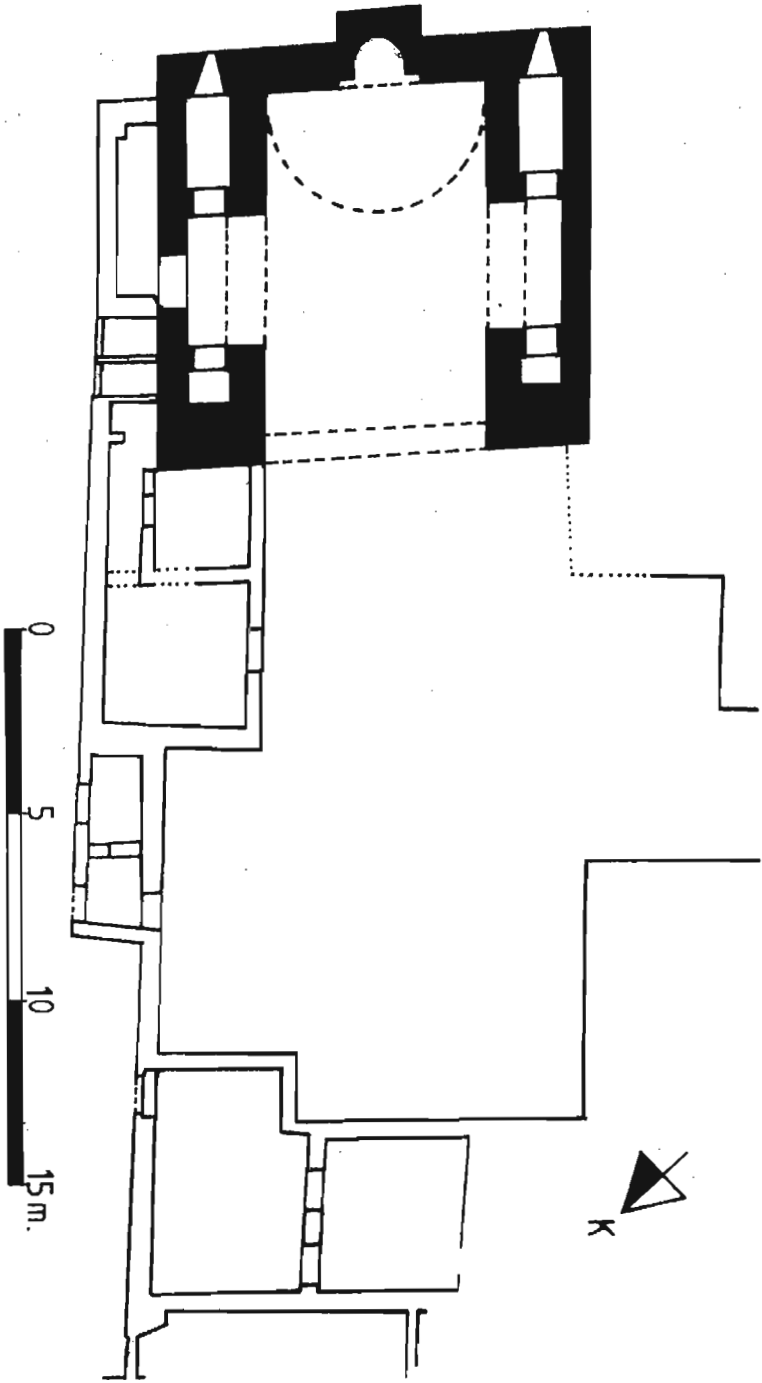
Necmeddin Salih Eyyub Medresesi (639-41 H./1241-42 M.) ile Hunûd Zaviyesi (648 H./1250 M.)'nde kare gövdeli, tek ahşap şerefeli ve mabhara tipte petek ve külaha sahip yapısıyla, İslam sanatında farklı bir minare örneği ortaya konulmuştur. Bu tarzdaki minarelerin Mısır'daki ilk uygulaması, Ebu'l-Gazanfer'in 1157 M. tarihli minaresidir.³²

Tanıtmaya çalıştığımız yapılardan Necmeddin Salih Eyyub Medresesi (639-41 H./1241-42 M.)'nin cephesinde ve el-Sâdâtü'l-Sa'âlebe Medresesi (613 H./1216 M.)'nin kible eyvanındaki mihrapta orijinal yapıyı yansıtacak şekilde süsleme öğelerine rastlanmaktadır. Özellikle Necmeddin Salih Eyyub Medresesi (639-41 H./1241-42 M.)'nin taç kapısının üzerinde yer alan ve eskiden Eyyubi neshi denilen sülüs karakterli kitabeler, onların çevresindeki yaprak ve dal motiflerinin girift bir biçimde işlenmesiyle oluşan bitkisel süslemeler ile nişlerin kavsaralarını çevreleyen mukarnas ve istiridye yivleri (benzer uygulama el-Sâdâtü'l-Sa'âlebe Medresesi (613 H./1216 M.)'nin mihrabında da vardır), daha önceki Fatımi bezeme anlayışından tamamen farklı bir anlayış sergilemektedir.

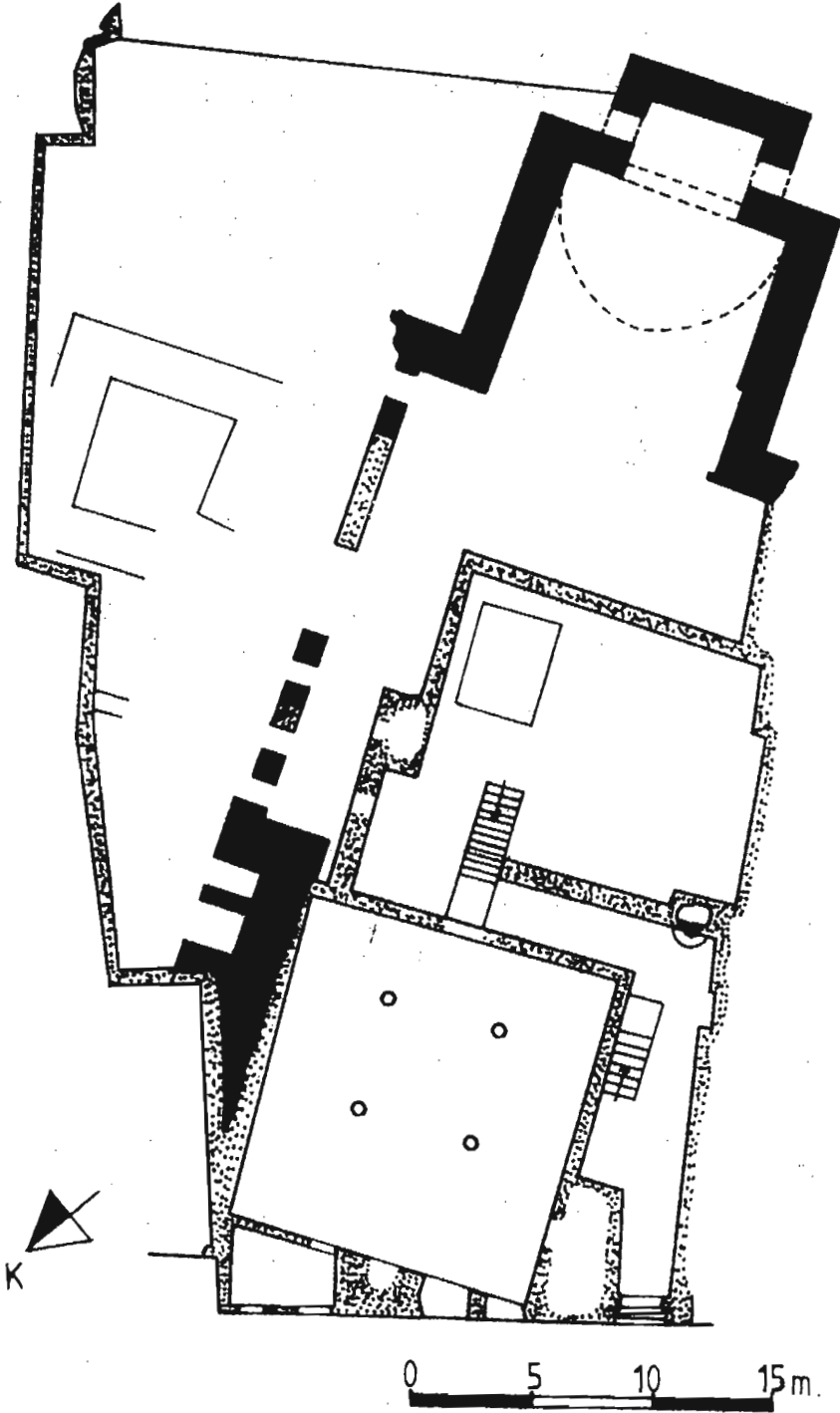
Sonuç olarak Mısır'daki Eyyubi medrese ve hankah/zaviyeleri, gerek plan düzenleri ve mimari elemanları, gerekse süsleme anlayışları açısından Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk sanatının en önemli evrelerinden birisi olan Büyük Selçuklu geleneklerini yansıttıkları görülmektedir.

³¹ H. Z. Ülken; İslam Sanatı, İstanbul, 1948, s. 125-130; S. K. Yetkin; İslam Sanatı Tarihi, Ankara, 1954, s. 93-96; a.mlf., İslam Mimarisi, Ankara, 1965, s. 73-74; a.mlf., İslam Ülkelerinde Sanat, İstanbul, 1984, s. 35; S. M. Muhammed; Mesacidü Mısır ve Evliyauha's-Salihun, I, Kahire, 1971, s. 314-329, 398-407; D. Behrens-Abouseif; Islamic Architecture in Cairo, Cairo, 1996, s. 72-74, 76-77.

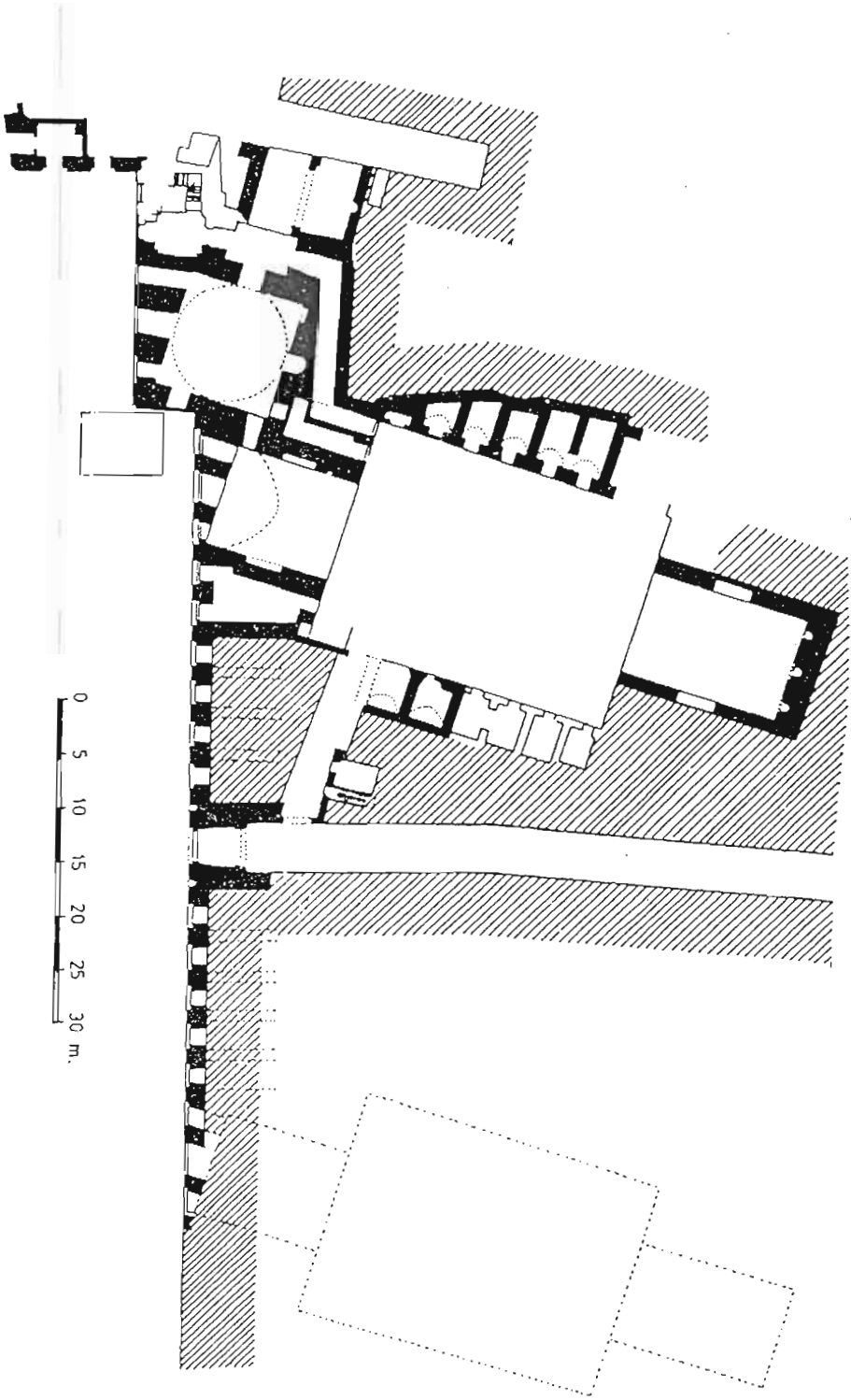
³² D. Behrens-Abouseif; The Minarets of Cairo, Cairo, 1985, s. 36, 61.

Çizim : 1- el-Sâdâtü'l-Sa'âlebe Medresesi Planı (E.el-'Amrî-A.el-Tâyeş'den

Çizim : 2 Kamiliye Medresesi Planı (E.el-'Amrî-A.el-Tâyeş'den

Çizim : 3- Necmeddin Salih Eyyub Medresesi Planı (D. Behrens-Abouseif'den).

Resim : 1-el-Sâdâtü'l-Sa'âlebe Medresesi
(S.M.Muhammed'den)

Resim : 2-el-Sâdâtü'l-Sa'âlebe Medresesi'nin
Kible Eyvanı (S.M.Muhammed'den)

Resim : 3-el-Sâdâtü'l-Sa'âlebe Medresesi'nin
Mihrabı (S.M.Muhammed'den)

Resim : 4-Kamiliye Medresesi
(S.M.Muhammed'den)

Resim : 5 Kamiliye Medresesi'nin Mevcut Giriş Cephesi

Resim : 6 Necmeddin Salih Eyyub Medresesi'nin Taçkapısı ve Minaresi

Resim : 7 Necmeddin Salih Eyyub Medresesi'nin Cephesi

Resim : 8 Necmeddin Salih Eyyub Medresesi'ne Bitişik Türbe

Resim : 9 Hunûd Zaviyesi'nin Kalıntıları